

ЧАСТИНА II

2.1. ПРОТИДІЯ АНТИСЕМІТИЗМУ В КОНТЕКСТІ МИРОБУДІВНИЦТВА В УКРАЇНІ

Мабуть, чи не найактуальнішим питанням сьогодення для України є припинення війни і встановлення миру. І хоча для нашої держави ця проблема порівняно нова, проте людство в особі Організації Об'єднаних Націй уже давно бореться за мир, і з цією метою організацією була прийнята низка важливих міжнародно-правових документів.

Невдовзі після завершення Другої світової війни і після створення ООН у 1948 р. була прийнята Загальна декларація прав людини, в ст. 1 якої говорилося, що всі люди повинні ставитися один до одного в душі братерства [1]. Однак не всіма країнами цей заклик був почутий. Розуміючи, що як ідеї війни, так і ідеї миру народжуються у головах людей, представники держав в ООН вирішили, що необхідно поширювати ідеї миру, і, насамперед, серед молоді. Тому в 1965 р. була прийнята Декларація про поширення серед молоді ідеалів миру, взаємоповаги і взаєморозуміння між народами [2]. В принципі 1 якої було сказано, що молодь повинна виховуватися в душі миру. В принципі 2 йдеться про те, що освіта має сприяти поширенню серед молоді ідеалів миру. В принципі 5 зазначається, що всі молодіжні організації мають дотримуватися принципів, які викладені в цій Декларації. В 1978 р. була прийнята Декларація про виховання народів у душі миру [3]. В п. 1 якої сказано, що Генеральна Асамблея урочисто закликає всі держави керуватися в своїй діяльності ідеєю визнання виняткової важливості і необхідності встановлення, визнання і укріплення справедливого і міцного миру в інтересах нинішнього і майбутнього поколінь. Визначальним є перший пункт означеного документа. В ньому відзначається, що всі народи і всі люди, незалежно від раси, переконань, мови і статі, мають невід'ємне право на життя в мирі. Повага цього принципу, а також інших прав людини відповідає загальним інтересам усього людства і є

невід'ємною умовою розвитку всіх народів, великих і малих, у всіх сферах. В п. 2 нагадувалося, що агресивна війна, її планування, підготовка чи розв'язання є злочинами проти миру і заборонені міжнародним правом. У п. 3 відзначалося, що відповідно до завдань і принципів ООН держави повинні утримуватися від пропаганди агресивних війн. Більше того, в Декларації (п. 4) було сказано, що кожна держава, діючи в дусі дружби і добросусідських відносин, зобов'язана розвивати різнопланове, взаємовигідне і рівноправне політичне, економічне, соціальне і культурне співробітництво з іншими державами, незалежно від їх соціально-економічних систем з метою забезпечення взаємного співіснування і співробітництва в умовах миру і в атмосфері взаєморозуміння і поваги цілісності і самобутності всіх народів, і зобов'язана вживати заходів, які сприяють утвердженню ідеалів миру, гуманізму і свободи. В п. 5 вказувалося на неприпустимість втручання у внутрішні справи народів. У п. 6 зазначалося, що основним засобом підтримання миру є роззброєння. Вказувалося на обов'язок держав припиняти практику колоніалізму і расизму. Однак, з нашої точки зору, важливе значення має п. 8, в якому зазначено, що кожна держава зобов'язана припиняти пропаганду ненависті й упередженого ставлення до інших народів як такі, що суперечать принципам мирного співіснування і дружнього співробітництва. Генеральна Асамблея також закликала держави забезпечувати, щоб їхня політика, яка спрямована на реалізацію цієї Декларації, в тому числі процеси навчання і методи виховання, а також діяльність засобів масової інформації, відповідали завданням підготовки до життя у світі суспільств. Вона закликала розвивати різні форми двостороннього і багатостороннього співробітництва, в тому числі в міжнародних, урядових і неурядових організаціях, для сприяння підготовки народів до життя в мирі, зокрема, обміну досвідом з реалізованими з цією метою проектами. Врешті, представницький орган ООН рекомендував зацікавленим урядовим і неурядовим організаціям вживати відповідних заходів для реалізації цієї Декларації.

Наступним кроком у розвитку права на мир стало прийняття в 1984 р. Декларації про право народів на мир [4]. У преамбулі до

Декларації Генеральна Асамблея запевняла в переконаності, що життя без війни слугує основною міжнародною передумовою для матеріального благополуччя, розвитку і прогресу країн, повної реалізації прав і основних свобод людини, які проголошені ООН. Генеральна Асамблея віддавала собі звіт в тому, що в ядерний період встановлення міцного миру на Землі є найголовнішою умовою збереження цивілізації людства і його існування. Також Асамблея визнавала, що забезпечення мирного життя для народів є священним обов'язком кожної держави. Сам же текст Декларації складався з 4 пунктів. У першому Генеральна Асамблея ООН урочисто проголошувала, що народи нашої планети мають священне право на мир. В п. 2 Генеральна Асамблея ООН заявляла, що збереження права народів на мир і сприяння його реалізації є одним з основних обов'язків кожної держави. Асамблея підкреслювала, що забезпечення права народів на мир вимагає, щоб політика держав була орієнтована на усунення загрози війни, насамперед ядерної, на відмову від застосування сили в міждержавних відносинах і вирішення міжнародних спорів мирними засобами відповідно до Статуту ООН. І, нарешті, в п. 4 Асамблея закликала всі держави і міжнародні організації всіляко сприяти забезпеченню права народів на мир шляхом вжиття необхідних заходів як на національному, так і на міжнародному рівні.

У 1999 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Декларацію про культуру миру. В преамбулі до документа вона дещо відійшла від характерного для неї декларативного стилю. Зокрема, в ній зазначалося, що мир – це не просто відсутність конфліктів, а позитивний, динамічний і заснований на широкій участі процес, в якому заохочується діалог і врегульовуються конфлікти в дусі взаєморозуміння і співробітництва. Також відзначалося, що закінчення «холодної війни» розширило можливості для укріплення культури миру. В той же час Асамблея висловлювала глибоку стурбованість у зв'язку зі збереженням і поширенням насилля і конфліктів у різних частинах світу. Як пояснювалося в преамбулі Декларації, вона була прийнята з тим, щоб уряди, міжнародні організації і громадянське суспільство могли керуватися в своїй діяльності її положеннями з метою поширення і укріплення

культури миру в новому тисячолітті. В ст. 4 Декларації написано, що освіта на всіх рівнях є однією з основних засад створення культури миру. В цьому контексті, як сказано в зазначеному вище пункті, особливе значення має освіта у сфері прав людини. В ст. 7 зазначалося, що поширенню культури миру сприяє просвітницька і інформаційна роль засобів масової інформації. Характерною особливістю зазначеної Декларації є те, що в ній міститься широкий перелік суб'єктів поширення миру. Ми подаємо цей перелік у тій черговості, в якій він зазначений у Декларації: батьки, педагоги, політичні діячі, журналісти, релігійні організації і групи, представники інтелігенції, вчені, філософи, представники творчих професій, працівники охорони здоров'я, гуманітарної сфери, соціальні працівники, керівники різного рівня та неурядові організації [5].

І, нарешті, в кінці 2016 р. була прийнята Декларація про право на мир [6]. Варто відзначити, що текст пунктів Декларації (який налічує їх 5) становить близько 10%. Переважна ж більшість – це преамбула. На наш погляд, наріжним каменем цього документа є перша стаття, в якій сказано, що кожен має право жити в мирі в умовах заохочення і захисту всіх прав людини і повної реалізації розвитку. Суттєвим кроком уперед, порівняно з попередніми Деклараціями, є ст. 2. В ній сказано, що державам необхідно поважати, забезпечувати і заохочувати рівність і недискримінацію, справедливість і верховенство закону і гарантувати свободу від страху і бідності як засобу зміцнення миру всередині суспільств і між ними. Для нас важливе значення має ст. 4 документа. В ній сказано, що необхідно заохочувати міжнародні і національні установи, які опікуються питаннями виховання в душі миру, з метою зміцнення між всіма людьми духу терпимості, діалогу, співробітництва і солідарності.

Таким чином, право на мир еволюціонувало від права народів на мир до права людини на мир. Людство нарешті не лише усвідомило, але й артикулювало, що не може йтися про повноцінну реалізацію інших прав людини без забезпечення миру.

Однією з загроз, яка може призвести до порушення спокою, є поширення дискримінації. Це явище сприяє розбрату не лише всередині однієї країни, але й між державами. Одним з найбільш

поширених видів дискримінації є антисемітизм. Причому існує значна кореляція між регіонами світу і цим явищем. Якщо рівень антисемітизму в Лаосі (найнижчий показник у світі) становить 0,2%, то в Туреччині – 69%, Марокко – 80%, Йорданії – 81%, Кувейті – 82%, Тунісі – 86%, Лівії – 87%, Ємені – 88%, Іраці – 92%, Палестині – 93% [7]. Причому, за даними доповіді, яка була представлена в Тель-Авівському університеті, рівень антисемітизму в світі зростає. Кількість насильницьких дій щодо євреїв лише за рік зросла на 13% – з 342 випадків до 387 [8]. Активно рівень антисемітизму зростає і в країнах ЄС. 63 % юдеїв, які мешкають у ЄС, наприкінці 2018 р. заявили, що рівень антисемітизму в цих країнах значно зріс за останні п'ять років [9]. Зростання антисемітських настроїв в Європі пояснюється як зростанням кількістю мусульманського населення, так і стрімким зростанням впливу правих партій. Що характерно, це те, що потік біженців з арабських країн до Західної Європи (де рівень антисемітизму зростає) відбувся через активне втручання Російської Федерації в ситуацію на Близькому Сході, оскільки саме застосування нею надмірної військової сили, в тому числі проти мирного населення й інфраструктури регіону, призвели до того, що мільйони арабських родин були вимушені покинути свої домівки. Що ж до зростання впливу як «правих» партій, так і «правої» риторики в інформаційному просторі країн Західної Європи, то тут без впливу Російської Федерації також не обійшлося. Росія активно підтримує «праві» сили в Європі в обмін на їх активну проросійську позицію і прагнення зняти санкції з РФ. Так, скажімо, «права» французька партія Національний фронт взяла у російського банку кредит майже в 10 мільйонів доларів, а її лідер Марін Ле Пен зустрілася в Москві з В. Путіним і заявила, що вона буде працювати над тим, аби зняти санкції з Російської Федерації. У свою чергу, В. Путін назвав Марі Ле Пен представником «європейських політичних сил, які швидко розвиваються» [10].

Тісний зв'язок між РФ та «правою» німецькою партією «Альтернатива для Німеччини» продемонструвала німецька дослідниця Г. Аплебаум. Зокрема, вона відзначає, що лідер АДН виступив різко проти того, щоб з Німеччини вислали російських

шпигунів. Також вона вказує на те, що російські державні засоби масової інформації відверто підтримували АДН [11].

Вплив Російської Федерації відчувається і на Апенінському півострові. В Італійських засобах масової інформації з'явилася інформація про фінансування «правої» італійської партії «Ліга Півночі» за допомогою поставок нафти з РФ [12].

Коментуючи цю ситуацію, канцлер Німеччини Ангела Меркель заявила, що Росія підтримує «праві» популістські партії в Європі і це викликає занепокоєння [12]. Однак Росія підтримує «праві» рухи не лише в Західній Європі, але і в Східній. Взаємовигідний альянс склався між Росією і «правою» угорською партією «Йоббік». В обмін на фінансування з РФ [13], угорська партія зайняла активну проросійську позицію і постійно виступає за скасування санкцій з РФ [14]. Унаслідок діяльності «Йоббіка» рівень антисемітизму в Угорщині став одним з найвищих у Східній Європі. Він, як і в Росії, за даними Американського аналітичного центру Pew Research Center, становить 14%, порівняно з 5% в Україні [15].

Прикметно, що антисемітизм набуває поширення не лише у Росії, але й на територіях, де вона має значний вплив. За словами відомого дослідника антисемітизму в Україні В. Лихачова, антисемітизм займає важливе місце в публічній риторичній лінійці лідерів незваних республік (йдеться про «ЛНР» та «ДНР»), риторика ця присутня і в їх «офіційних» ЗМІ. Він стверджує що в цих ЗМІ Україна мислиться як держава, захоплена єврейською хунтою, і ця точка зору, переконаний він, є частиною офіційної ідеології [16]. Але яка динаміка антисемітизму в Україні нині? Ось що про це пише В. Лихачов: «Після 2007–2008 рр. хвиля антисемітизму пішла на спад. Кількість інцидентів на ґрунті ненависті в цілому та на ґрунті антисемітизму зокрема стала скорочуватися. За останні роки (інтерв'ю початку 2019 р. – *авт.*) не було зафіксовано жодного випадку насильства на ґрунті антисемітизму. Ті випадки, які фіксувалися кілька років тому, теж були значно м'якшими, ніж 10 років тому. 10 років тому – це були напади із застосуванням зброї, що реально загрожувало життю жертв. Останній зафіксований випадок єдиний в 2016 році – це був запотиличник, який

юнак, очевидно неонацистських переконань, дав людині в кіпі на вулиці в Харкові. Тобто така динаміка» [17]. В той же час, пояснює він, кількість актів вандалізму на ґрунті антисемітизму в 2014 році різко зросла, порівняно з дореволюційним і довоєнним періодом. Сплеск побутового антисемітизму він пояснює як тим, що в період війни, коли гинуть люди, побутове насилля на ґрунті антисемітизму вже не відчувається так гостро. А, по-друге, переконує він, у 2014 році з'явилася ще одна група носіїв агресивного антисемітизму – це люди прорадянської, проросійської орієнтації, які реагували на створення асоціативного зв'язку між єврейською громадою і захистом української державності агресивним чином. Такі люди, пояснює він, стали малювати не тільки свастики, а й серпи-молоти, червоні зірки, писати що-небудь на меморіалі жертв пам'яті Голокосту про Коломойського і про те, що «ми все одно перемаємо».

З нашого погляду, основною причиною, яка призвела до зростання антисемітських акцій, є діяльність російських спеціальних служб. Власне, цю гіпотезу частково підтверджує і В. Лихачов: «У ряді випадків ми можемо говорити впевнено про те, що ціла низка актів вандалізму і навіть спроб терористичних актів щодо єврейських об'єктів здійснювалася не з ідеологічних переконань, а за гроші групами, які, за версією слідства, за інформацією СБУ і МВС, керувалися з Росії. Вони спрямовувалися російськими спецслужбами для дестабілізації ситуації в Україні, для створення негативного іміджу України на політичній арені. Ряд таких груп, які здійснювали подібні провокаційні акти, не тільки антисемітського, а й антипольського або антиугорського вандалізму, було заарештовано» [17]. Однак, зазначає дослідник, як з огляду на діяльність правоохоронних органів, так і з огляду позиції, яку зайняла єврейська громада, ця кампанія виявилася не дуже вдалою на зовнішньополітичній арені. Тому, пояснює він, кількість актів антисемітського вандалізму, за підсумками 2018 року, скоротилася вдвічі, порівняно з 2017 роком [17].

Аналіз судових справ з єдиного державного реєстру судових рішень, в яких вживається слово «антисеміт», засвідчив, що ще в 2011 р. Російська Федерація намагалася використовувати тему

антисемітизму з політичною метою. Постанова Одеського окружного адміністративного суду у справі № 16038804 від 3 червня 2011 р. [18], так як і ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду у справі № 19072688 від 26 липня 2011 р. [19] продемонстрували, що комітет «Євреї проти антисемітизму» насправді прагнув не стільки виступити «проти політики фашизму, антисемітизму та Голокосту; проти звеличування фашистських злочинців; проти фашистських маршів УНА-УНСО, Свободи тощо», як завадити проведенню багатонаціонального українсько-американського навчання «Сі Бриз 2011». Підстави для таких висновків дає і лист від 01.06.2011 року № 31/5-1322 Одеського міського управління ГУМВС України в Одеській області до Одеської міської ради, в якому повідомлялося, що під час проведення аналогічних навчань у минулому році низка громадських організацій та партій проводила акції протесту за участю великої кількості учасників, своїми екстремістськими діями намагалася зірвати проведення навчань, перекривала маршрути пересування військових колон [19].

Нам видається, що рівень антисемітизму в Україні залишається невисоким також з огляду на те, що питання антисемітизму не перебуває поза увагою правоохоронних органів. З метою перевірки цієї гіпотези ми здійснили пошук справ у Єдиному державному реєстрі судових рішень, в яких вживається слово «антисеміт». Таких справ у реєстрі ми знайшли 6. Якщо в рішенні № 69959463 Ставищенського районного суду Київської області від 2 листопада 2017 р. слово «антисеміт» вживається лише побіжно і, фактично, не є предметом розгляду справи про захист честі та гідності [20], то рішення в інших справах демонструють, що судові та правоохоронні органи не уникають справ, пов'язаних з антисемітизмом. Так, ухвала апеляційного суду Кіровоградської області у справі № 268053 від 10 жовтня 2006 р. демонструє, що працівники прокуратури звернулися до апеляційного суду з тим, щоб виправдовувальний вирок був скасований. Незважаючи на те, що як суд першої, так і суд другої інстанції не побачили у діях підсудного вини у скоєнні злочину, передбаченого ч.1 ст.161 КК України, тобто висловлювань, спрямованих на розпалювання національної ворожнечі та ненависті, на приниження національної

честі та гідності, а також обмеження прав та встановлення прямих привілеїв громадян за ознаками соціального походження, місця проживання, колегія суддів апеляційної інстанції ухвалила апеляцію прокурора Олександрівського району залишити без задоволення, а виправдовувальний вирок Олександрівського районного суду Кіровоградської області від 03 квітня 2006 року щодо підсудного залишити без зміни [21].

Загалом необхідно наголосити на толерантному ставленні українців до євреїв, про що свідчать як президентські, так і парламентські вибори, а також те, що кандидати в депутати звертаються до суду, аби спростувати інформацію про себе як про антисемітів, оскільки, очевидно, ампула антисеміта, з їхньої точки зору, суттєво зменшує їх шанси на перемогу у виборах [22].

Однак, як ми побачили вище, рівень антисемітизму не є константою: він постійно перебуває в динаміці. Тому є потреба постійно працювати над тим, щоб запобігти його зростанню, працювати над превенцією.

Очевидно, що саме тому Генеральна Асамблея ООН від початку заснування організації постійно працювала над протидією дискримінації. Про важливість цього питання для Організації свідчить те, що воно розглядалося навіть на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН. 19 листопада 1946 р. була прийнята резолюція «Переслідування і дискримінація» [23], в якій Асамблея закликала покласти край релігійним і расовим переслідуванням і дискримінації і закликала уряди дотримуватися як букви, так і духу Статуту Організації Об'єднаних Націй і вжити для цього негайних і рішучих заходів. 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла епохальний документ, норми якого стали звичаєвими у міжнародному праві – Загальну декларацію прав людини, яка починалася з того, що всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності і правах. А в ст. 2 зазначеного документа розширювалася ця думка: «Кожна людина має володіти всіма правами і всіма свободами, які проголошені у Декларації, без різниці в расі, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового чи будь-якого іншого статусу» [24].

Генеральна Асамблея ООН і у 1960 р. закликала уряди вжити необхідних заходів з тим, аби запобігти расовій, релігійній і національній ненависті [25]. Тривала робота над питаннями протидії расовій дискримінації увінчалася у 1963 р. прийняттям Декларації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Прикметно, що в ст. 1 зазначеного вище документа сказано, що така дискримінація може порушити міжнародний мир та безпеку. В ст. 8 документа міститься заклик негайно вжити ефективних заходів у сфері навчання, просвіти й інформації задля ліквідації расової дискримінації і расових пересудів, розвитку взаєморозуміння, терпимості і дружби між народами і расовими групами [26]. Одночасно з прийняттям цього документа Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, в якій просила Соціальну і Економічну раду звернутися до Комісії з питань прав людини з тим, аби вона склала проєкт міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [27].

Генеральна Асамблея ООН не обмежилася лише декларативними закликами про негативний вплив расизму. Вона тримала руку на пульсі цього питання, і 1 листопада 1965 р. нею була ухвалена резолюція «Заходи, спрямовані на реалізацію Декларації Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» [28], в якій вона закликала всі держави, в яких має місце расова дискримінація, негайно вжити ефективних заходів, у тому числі і законодавчих, для втілення в життя норм Декларації. Також вона просила держави, в яких є організації, що заохочують расову дискримінацію чи підбурюють до неї, вжити необхідних заходів для переслідування в судовому порядку чи оголошення таких організацій поза законом. У резолюції від 1 листопада 1965 р. Генеральна Асамблея ООН зверталася до Генерального секретаря ООН з тим, аби він попросив держав-членів надати інформацію про заходи, які вони вжили відповідно до резолюції від 7 грудня 1962 р. [29]. І, нарешті, робота над протидією расизму була увінчана прийняттям 21 грудня 1965 р. Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [30]. З нашого погляду, надзвичайно важливим є те, що, нарешті, на міжнародно-правовому рівні було чітко визначено, що є расовою дискримі-

нацією. Адже чітке визначення поняття є вкрай важливим для боротьби з явищем.

У цій Конвенції (у ст. 1) зазначено, що вислів «расова дискримінація» означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження або перевагу, що засновані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, що мають на меті або наслідком знищення або применшення визнання, використання або здійснення на рівних засадах прав людини і основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя. Таким чином, ми бачимо, що в цій Конвенції поняття «расова дискримінація» вживається не у вузькому значенні, тобто коли йдеться лише про расу, а в широкому: тобто, крім раси, йдеться і про інші критерії, в тому числі національне та етнічне походження.

У ст. 2 Конвенції визначалися обов'язки держав, які впливали з неї:

а) кожна держава-учасниця зобов'язується не чинити щодо осіб, груп або установ будь-яких актів чи дій, пов'язаних з расовою дискримінацією, і гарантувати, що всі державні органи і державні установи, як національні, так і місцеві, діятимуть відповідно до цього зобов'язання;

б) кожна держава-учасниця зобов'язується не заохочувати, не захищати і не підтримувати расову дискримінацію, здійснювану будь-якими особами чи організаціями;

с) кожна держава-учасниця повинна вжити ефективних заходів для перегляду політики уряду в національному і місцевому масштабі, а також для виправлення, скасування або анулювання будь-яких законів і постанов, що ведуть до виникнення або увічнення расової дискримінації всюди, де вона існує;

д) кожна держава-учасниця повинна, використовуючи всі належні засоби, в тому числі і законодавчі заходи, залежно від обставин, заборонити расову дискримінацію, що її проводять будь-які особи, групи чи організації, і покласти їй край;

е) кожна держава-учасниця зобов'язується заохочувати в належних випадках об'єднанчі багаторасові організації і рухи, так само як і інші заходи, спрямовані на знищення расових бар'єрів, і

не підтримувати ті з них, які сприяють поглибленню расового поділу.

У Конвенції також містилася заборона на пропаганду расової дискримінації. Зокрема, держави повинні були:

а) оголосити, що карається за законом усяке поширення ідей, заснованих на расовій перевазі або ненависті, всяке підбурювання до расової дискримінації, а також усі акти насильства або підбурювання до таких актів, спрямованих проти будь-якої раси або групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також надання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування;

б) оголосити протизаконними і заборонити організації, а також організовану і всяку іншу пропагандистську діяльність, які заохочують расову дискримінацію та підбурюють до неї, і визнати участь у таких організаціях чи в такій діяльності злочином, що карається законом;

с) не дозволяти національним чи місцевим органам державної влади або державним установам заохочувати расову дискримінацію або підбурювати до неї.

На держави покладалася і превентивна функція у справі протидії расизму. Зокрема, відповідно до ст. 7 Конвенції держави-учасниці були зобов'язані вжити негайних і ефективних заходів у галузях викладання, виховання, культури та інформації з метою боротьби із забобонами, які ведуть до расової дискримінації, заохочення взаєморозуміння, терпимості і дружби між націями і расовими або етнічними групами, а також популяризації цілей і принципів Статуту Організації Об'єднаних Націй, Загальної декларації прав людини, декларації Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції.

Про серйозність намірів боротьби з расизмом свідчило і те, що Конвенцією передбачалося створення Комітету з расової дискримінації. Держави-учасниці були зобов'язані подавати Генеральному секретарю Організації Об'єднаних Націй для розгляду Комітетом доповідь про вжиті законодавчі, судові, адміністративні чи інші заходи, за допомогою яких проводяться в життя положення Конвенції через кожні два роки і щоразу, коли цього

вимагав Комітет. Комітет також мав право запитувати у держав-учасниць Конвенції додаткову інформацію. Крім того, на нього покладался обов'язок щорічно через Генерального секретаря подавати доповідь Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй про свою діяльність, в якій він міг робити пропозиції та загальні рекомендації, засновані на вивченні доповідей та інформації, одержаних від держав-учасниць Конвенції.

Будь-яка держава-учасниця Конвенції мала право заявити Комітету про те, що інша держава-учасниця не виконує положень Конвенції. З'ясувавши обставини у справі, Комітет мав сприяти порозумінню між сторонами. У разі ж якщо цього йому не вдавалося досягнути, то голова Комітету мав створити в складі 5 осіб спеціальну Погоджувальну комісію, яка мала підготувати і представити Голові Комітету доповідь, де міститимуться її висновки з усіх питань, що стосуються фактичного боку спору між сторонами, і такі рекомендації, які вона визнає необхідними для миролюбного розв'язання спору. Голова Комітету повинен надіслати доповідь Комісії кожній з держав, що беруть участь у суперечці. Протягом трьох місяців ці держави повинні повідомити голову Комітету про те, чи згодні вони з рекомендаціями, що містяться в доповіді Комісії. Після закінчення цього періоду голова Комітету повинен надіслати доповідь Комісії і заяви зацікавлених держав-учасниць іншим державам-учасницям Конвенції. Власне, цим і вичерпується діяльність Комітету. Щоправда, ст. 14 Конвенції передбачає факультативну діяльність Комітету, але лише за згодою держави: держава-учасниця може в будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету в межах його юрисдикції приймати і розглядати повідомлення від окремих осіб або груп осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушення цією державою-учасницею будь-яких прав, викладених у Конвенції. Однак Комітет не повинен приймати ніяких повідомлень, якщо вони стосуються держави-учасниці Конвенції, яка не зробила такої заяви.

26 жовтня 1966 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила чергову резолюцію, присвячену ліквідації всіх форм расової дискримінації. У ній вона проголосила 21 березня Міжнародним

днем боротьби за ліквідацію расової дискримінації, закликала держави ратифікувати Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, а також закликала держави надати Генеральному секретарю звіт про заходи, які були зроблені для реалізації Декларації Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [31]. 11 грудня 1969 р. Генеральна Асамблея ООН оголосила 1971 р. Міжнародним роком боротьби з расизмом і расовою дискримінацією [32], а 15 листопада 1972 р. нею було прийнято рішення проголосити початок Десятиліття дій з боротьби проти расизму і расової дискримінації і розпочати відповідні заходи 10 грудня 1973 р. в 25-ту річницю Загальної декларації прав людини [33]. В резолюції від 2 листопада 1973 р. Генеральна Асамблея проголосила 1973–1983 роки Десятиліттям дій боротьби проти расизму і расової дискримінації. Цією ж резолюцією була затверджена Програма Десятиліття дій боротьби з расизмом і расовою дискримінацією. Серед численних заходів, які передбачалися в цьому документі, було зазначено про необхідність якнайскорішого протягом Десятиліття включення в навчальні програми для дітей і молоді предмета з прав людини, в якому б особлива увага на початкових етапах освіти приділялася б рівності всіх людей і шкоді расової дискримінації [34].

Через 10 років (22 листопада 1983 р.) Генеральна Асамблея проголосила 10-річний період, який розпочався 10 грудня 1983 р., другим Десятиліттям дій боротьби проти расизму і расової дискримінації. В цій же резолюції була затверджена Програма дій на друге Десятиліття боротьби проти расизму і расової дискримінації. Програма дій на друге Десятиліття була значно об'ємнішою, порівняно з Програмою першого. Крім того, окремий розділ у ній був присвячений освіті, навчанню і підготовці кадрів. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН закликала держави забезпечити в школах і закладах вищої освіти достатні можливості для вивчення діяльності Організації Об'єднаних Націй з боротьби проти расизму, расової дискримінації і апартеїду. Також вона закликала, щоб тема прав людини наскрізною лінією проходила через усю шкільну навчальну програму і покладала на ЮНЕСКО обов'язок звертати увагу на питання боротьби з расизмом під час підготовки вчителів [35].

У резолюції від 16 грудня 1991 р. Генеральна Асамблея звернулася до ЮНЕСКО з тим, аби вона пришвидшила підготовку навчальних матеріалів і навчальних посібників для сприяння навчанню, підготовки кадрів і навчальної діяльності з питань прав людини і боротьби проти расизму і расової дискримінації, приділяючи значну увагу початковій і середній освіті [36]. Аналогічне звернення містилося і в низці інших резолюцій (резолюція від 16 грудня 1992 р., 20 грудня 1993 р., 23 грудня 1994 р., 21 грудня 1995 р., 12 грудня 1996 р., 12 грудня 1997 р., 9 грудня 1998 р., 17 грудня 1999 р.).

Важливе морально-політичне значення мало прийняття в 1992 р. Декларації про права осіб, які належать до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин [37]. Ухвалюючи цей документ, Генеральна Асамблея підкреслювала, що, з її точки зору, заохочення і захист прав осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, сприяють політичній та соціальній стабільності держав, в яких вони проживають, а також звертала увагу на те, що постійне заохочення та здійснення прав осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин як невід'ємної частини розвитку суспільства в цілому і в демократичних рамках на основі верховенства закону, сприяло б зміцненню дружби і співпраці між народами і державами.

Після закінчення другого Десятиліття дій з боротьби проти расизму і расової дискримінації постала необхідність у документі, який би виступав локомотивом продовження боротьби. І 20 грудня 1993 р. була прийнята чергова резолюція Генеральної Асамблеї, яка проголошувала десятилітній період, який розпочинається в 1993 р., третім Десятиліттям дій з боротьби проти расизму і расової дискримінації. Нею також була затверджена програма дій на третє Десятиліття. Програма вимагала, щоб учителям було відомо про принципи і основні ідеї, викладені в юридичних документах з питань расизму і расової дискримінації [38]. Самі ідеї містилися і в резолюції від 23 грудня 1994 р. [39].

У резолюції від 9 грудня 1998 р. Генеральна Асамблея постановила проголосити 2001 р. Міжнародним роком мобілізації

зусиль для боротьби проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаною з нею нетерпимістю [40]. Символічно, що третє тисячоліття розпочалося саме з року, який присвячений боротьбі з расизмом.

На початку третього тисячоліття відбулася ще одна знакова подія – з 31 серпня до 8 вересня у м. Дурбані під егідою Генеральної Асамблеї ООН пройшла Всесвітня конференція з боротьби проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаною з нею нетерпимістю [41]. Це, мабуть, був наймасштабніший захід у світі, присвячений проблемам расової дискримінації. Тому не дивно, що документи, прийняті на цьому заході, згодом широко цитувалися Генеральною Асамблеєю ООН та її іншими органами.

Необхідно відзначити, що учасники конференції визнали, що освіта на всіх рівнях і для всіх вікових груп, включаючи виховання в сім'ї, і, зокрема, освіта в галузі прав людини, є ключем до зміни поглядів і поведінки, заснованих на расизмі, расовій дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, а також до заохочення терпимості і поваги різноманіття в суспільстві. Учасники конференції також підтвердили, що така освіта є визначальним фактором у заохоченні, поширенні та захисту демократичних цінностей справедливості і рівності, що мають основоположне значення для запобігання поширенню расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості і боротьби з ними. Також було підкреслено зв'язок між правом на освіту та боротьбою проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості і найважливішу – ключову роль освіти, в тому числі освіти в сфері прав людини і освіти з урахуванням різноманіття культур, особливо орієнтованого на дітей і молодь, у запобіганні та викоріненні всіх форм нетерпимості та дискримінації. З огляду на це на конференції пролунав заклик до держав активізувати зусилля в галузі освіти, включаючи освіту у сфері прав людини, для поглиблення розуміння і підвищення обізнаності про причини, наслідки та вади расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості і заохочувати розробку навчальних матеріалів,

включаючи підручники і словники, спрямовані на боротьбу з цими явищами. В підсумковому документі також містилося звернення до держав запроваджувати антидискримінаційні і антирасистські компоненти в шкільних навчальних програмах з прав людини, розробляти і удосконалювати відповідні матеріали, включаючи підручники з історії й інших дисциплін, забезпечувати, щоб всі викладачі мали ефективну підготовку і належну мотивацію для формування життєвих позицій і поведінкових моделей, заснованих на принципах недискримінації, взаємоповаги і терпимості.

Одна з рекомендацій стосувалася запровадженню чи активізації освіти в сфері прав людини з метою викорінення передсудів, які призводять до расової дискримінації, і для захочення взаєморозуміння, терпимості і дружби між різними расовими чи етнічними групами в межах шкільних програм і програм вищих навчальних закладів.

На конференції закликали держави розвивати і укріплювати підготовку з антирасистських і гендерних аспектів прав людини для державних посадовців, включаючи співробітників системи правосуддя, правоохоронних органів, органів виконання покарань, служб безпеки, а також органів охорони здоров'я, органів освіти і міграційних органів.

У підсумковому документі наради містилася норма зі зверненням до держав забезпечити умови, щоб освіта і професійна підготовка, особливо викладацького складу, сприяли повазі до прав людини і боротьбі проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з нею нетерпимості, і щоб навчальні заклади реалізовували політику і програми, затверджені відповідними органами із забезпечення рівних можливостей, антирасизму, рівності статей і культурного, релігійного й іншого розмаїття за участі викладачів, батьків, учнів і стежили за ходом їх реалізації.

Однак заходи проти расизму тривали і після 2001 р. Зокрема, в резолюції від 22 грудня 2007 р. Генеральна Асамблея закликала в своїх навчальних і соціальних програмах на всіх рівнях культивувати вивчення всіх культур, цивілізацій, релігій, народів, країн і виховання терпимого, і з пошаною ставлення до них [42].

Сама теза міститься і в резолюціях від 18 грудня 2009 р. та 24 грудня 2010 р.

У резолюції від 24 грудня 2010 р. Генеральна Асамблея відзначила важливу роль просвіти, включаючи навчально-просвітницькі заходи в сфері прав людини.

У документі від 18 грудня 2014 р. Генеральна Асамблея зауважила, що коріння екстремізму є багатограним і що з ним необхідно боротися такими заходами, як освіта, підвищення рівня знань і розвиток діалогу. Також вона підкреслила особливу важливість того, щоб законодавчі заходи боротьби з екстремізмом доповнювалися різноманітними освітніми заходами, включно з просвітою з прав людини [43], те ж саме було повторено і в резолюції від 17 грудня 2015 р.

Генеральна Асамблея в резолюції від 19 грудня 2017 р. відзначила важливу роль просвіти в боротьбі проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, зокрема у справі заохочення принципів терпимості, соціальної згуртованості і поваги етнічного і культурного розмаїття і запобігання поширенню екстремістських, расистських і ксенофобських рухів і пропаганди [44]. В ухваленій того ж дня іншій резолюції Генеральна Асамблея ООН заявила, що просвіта має бути, в тому числі, спрямована на те, щоб не дати прорости насінню расизму, посіяному націоналістичним популізмом, вона повинна включати точний і репрезентативний виклад національної історії, який віддає належне расовому і етнічному різноманіттю і який виявляє брехливі спроби викреслити етнічні групи із національної історії і самосвідомості нації з метою збереження етнонаціональних міфів про чистоту нації з точки зору расового чи етнічного критерію [45].

Як переконують проаналізовані вище документи, мир – це стан, для досягнення якого необхідно докладати зусиль. І це не лише боротьба з расизмом, але й робота, яка має запобігти його появі. В цьому аспекті важливого значення набуває робота міжнародної спільноти в сфері поширення ідеалів толерантності і недискримінації. Саме тому Генеральна Асамблея ООН 20 грудня 1994 р. ухвалила резолюцію 48/126, у якій 1995 р. проголошувався

роком ООН, присвяченим терпимості [46]. В розвиток цієї концепції Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) 16 листопада 1995 р. затвердила Декларацію принципів терпимості [47].

Автори Декларації виходили з того, що терпимість, як ніколи раніше, є важливою в сучасному світі, оскільки ми живемо в еру глобалізації економіки і значної мобільності, швидкого розвитку комунікацій, інтеграції і взаємозалежності, в еру масштабних міграцій і переміщення населення, урбанізації і перетворення соціальних структур. Кожний регіон не є однорідним, тому ескалація нетерпимості і конфліктів потенційно загрожує всім частинам світу. Від такої загрози неможливо відмежуватися національними кордонами, оскільки вона має глобальний характер (п. 3.1 Декларації принципів терпимості). У цій же статті Декларації (п. 3.2) говориться про те, що терпимість є необхідною у відносинах як між окремими людьми, так і на рівні родини й громади. У школах, в університетах, у межах неформальної освіти, вдома і на робочому місці необхідно зміцнювати дух терпимості. Робиться акцент і на ролі засобів комунікації, які мають поширювати цінності терпимості, пояснюючи небезпеку прояву неуваги щодо груп і ідеологій, які проповідують нетерпимість.

Але що ж у Декларації розуміється під поняттям «терпимість»? Терпимість – це добродійність, яка сприяє заміні культури війни культурою миру (п. 1.1); терпимість – це насамперед активне ставлення, яке формується на основі визнання універсальних прав і основних свобод людини (п. 1.2); терпимість – це обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму (в тому числі і культурного плюралізму), демократії і правопорядку. Терпимість – це поняття, яке означає відмову від догматизму, від абсолютної істини, стверджує норми, встановлені в міжнародних правових актах у галузі прав людини (п. 1.3); і, врешті, терпимість означає, що кожний вільний дотримуватися власних переконань і визнає таке саме право за іншими. Терпимість означає визнання того, що люди за своєю природою ризнують зовнішнім виглядом, соціальним статусом, мовою, поведінкою і моральними цінностями та наділені правом жити в

мирі й зберігати індивідуальність. Терпимість також означає, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим (п. 1.4). Цікаво, що у визначенні поняття «терпимість» записано, що терпимість – це не лише моральний обов'язок, але й політична та правова необхідність.

З метою мобілізації громадськості, звернення уваги до небезпек, які приховуються в нетерпимості, зміцнення прихильності та активізації дій на підтримку заохочення терпимості й виховання в її дусі 16 листопада встановлювалося щорічним міжнародним днем, який присвячений терпимості (ст. 6 Декларації).

Варто відзначити, що держави, які приймали цю Декларацію, зобов'язалися заохочувати терпимість й ненасилля, використовуючи з цією метою програми та установи у сфері освіти, науки, культури і комунікації (ст. 5 Декларації).

Для того, аби зробити суспільство більш терпимим, держави вирішили, що їм необхідно ратифікувати існуючі міжнародні конвенції з прав людини і, якщо в цьому є потреба, розробити нове законодавство задля забезпечення в суспільстві рівноправного підходу й рівних можливостей для всіх груп та окремих людей (п. 2.2). Треба зазначити, що ст. 4 Декларації цілком присвячена питанню ролі освіти як засобу запобігання нетерпимості.

А в своєму виступі з нагоди Міжнародного дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації Генеральний секретар ООН 21 березня 2006 р. наголосив: «Нетерпимості навчають, і від неї можна відучити. Правові гарантії є засадничою частиною цієї боротьби. Однак освіта повинна бути в авангарді, оскільки вона може розширювати ознайомлення та культивувати терпимість. Вона повинна починатися в родині, звідки, врешті, і розпочинаються багато расистських підходів, продовжуватися в школі й стати невід'ємною частиною наших публічних дискусій [48].

Як ми бачимо, світова спільнота кращим засобом у боротьбі з антисемітизмом вважає освіту і, насамперед, освіту в сфері прав людини. Україна, як засвідчив ексміністр закордонних справ П. Клімкін, досягнула суттєвих успіхів у боротьбі з антисемітизмом, порівняно з СРСР. І, мабуть, не в останню чергу через значну правопросвітницьку роботу. Правовим підґрунтям якої, серед

іншого, став Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» [49] від 18 жовтня 2001 р., в розділі II якого сказано, що правова освіта є складовою частиною системи освіти і має на меті формування високого рівня правової культури та правосвідомості особи, її ціннісних орієнтирів та активної позиції як члена громадянського суспільства, а також визначено, що надання правової освіти має здійснюватися в усіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної освіти.

Мабуть, чи не найпроблемнішою з точки зору надання правової освіти є вища освіта. Адже, всупереч зазначеному вище указу Президента України, заклади вищої освіти України не гарантують право студентів здобути правові знання, оскільки предмет «правознавство» чи інші, основним компонентом яких є знання про право, під час опанування яких студенти здобувають правові знання, не включають до розділу загальнообов'язкових дисциплін.

Проте під загрозою нині опиняється і рівень правових знань в середній школі. І основною причиною є Наказ Міністерства освіти і науки України № 506 від 12 травня 2016 р. (з наступними змінами) «Про затвердження Переліку предметних спеціальностей спеціальності 014 "Середня освіта (за предметними спеціальностями)", за якими здійснюється формування і розміщення державного замовлення та поєднання спеціальностей (предметних спеціальностей) у системі підготовки педагогічних кадрів» [50]. Отже, в переліку предметних спеціальностей, за якими здійснюється формування і розміщення державного замовлення, предметна спеціальність «Середня освіта (правознавство)» відсутня. А це означає, що за державний кошт в Україні не будуть готувати вчителів правознавства. В цьому переліку відсутнє і поєднання інших предметів з правознавством. А це свідчить, що цілком ймовірною є ситуація, коли цей предмет буде викладати, скажімо, вчитель образотворчого мистецтва чи фізичної культури. І це при тому, що саме у школі мають закладатися світоглядні засади толерантності (насамперед, як ми побачили з документів Генеральної Асамблеї ООН, опановуючи правові знання) і що

базову середню освіту в Україні здобувають майже 100% дітей! І це в країні, в якій сусідня з нею держава за рахунок поглиблення в Україні інтолерантності всілякими способами намагається роздмухати полум'я громадянської війни.

---

1. The Universal Declaration of Human Rights. URL: <http://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>.

2. Declaration on the Promotion among Youth of the Ideals of Peace, Mutual Respect and Understanding between Peoples. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/2037%28XX%29>.

3. Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace. URL: [\https://undocs.org/ru/A/RES/33/73.

4. Declaration on the Right of Peoples to Peace. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/39/11>.

5. Declaration on a Culture of Peace. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/53/243>.

6. Declaration on the Right to Peace. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/71/189>.

7. Антидиффамационная лига опубликовала глобальный индекс антисемитизма. URL: <http://morashtenu.org.il/adl-global-100>.

8. Критическая ситуация. В мире растет антисемитизм. URL: <https://korrespondent.net/world/4092686-krytycheskaia-sytuatsiya-v-myre-rastet-antysemytyzm>.

9. Дослідження: євреї заявляють про зростання антисемітизму в Європі. URL: <https://www.dw.com/uk/%D0%B4%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%B5%D1%97%D0%B7%D0%B0%D1%8F%D0%B2%D0%BB%D1%8F%D1%8E%D1%82%D1%8C%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B7%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D1%81%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D1%83-%D0%B2%D1%94%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%96/a-46670253>.

10. Кара-Мурза В. К Путину – за ярлыком на Францию? URL: <https://www.svoboda.org/a/28389204.html>.

11. Applebaum Anne. Russia is cultivating Germany's far right. Germans don't seem to care. URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/global-opinions/russia-is-cultivating-germanys-far-right-germans-dont-seem-to-care/2019/04/12/ffa7b652-5d52-11e9-842d-7d3ed7eb3957_story.html?noredirect=on.

12. «Не брал ни рубля, ни водки»: Сальвини опроверг заявления о финансировании его партии Россией. URL: <https://nv.ua/world/countries/partiya-liga-severa-pyталas-poluchit-finansirovanie-u-kremlya-italiya-otricaet-50031490.html>.

13. Is the hungarian far-right jobbik party financed by Russia? URL: <http://hungarianspectrum.org/2016/01/20/is-the-hungarian-far-right-jobbik-party-financed-by-russia>.

14. Merkel called the condition of the lifting of sanctions against Russia. URL: <https://www.tellerreport.com/news/2019-06-18---merkel-called-the-condition-of-the-lifting-of-sanctions-against-russia-S1-zZLILyr.html>.

15. Вовчук Христина. В Україні найнижчий рівень антисемітизму серед країн Центральної та Східної Європи – опитування. URL: <https://tyzhden.ua/News/211584>.

16. Лихачев Вячеслав. Звончки не сливаються в тривожну сирену. URL: <http://hadashot.kiev.ua/content/zvonochki-ne-slivayutsya-v-trevozhnyu-sirenu>.

17. Лихачев В. Уровень антисемитизма в Украине – падает или растет? URL: <http://vaadua.org/news/vyacheslav-lihachev-uroven-antisemitizma-v-ukraine-padaet-ili-rastet>.

18. Постанова Одеського окружного адміністративного суду у справі № 16038804 від 3 червня 2011 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16038804>.

19. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду у справі № 19072688 від 26 липня 2011 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19072688>.

20. Рішення № 69959463 Ставищенського районного суду Київської області від 2 листопада 2017 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/69959463>.

21. Ухвала апеляційного суду Кіровоградської області у справі № 268053 від 10 жовтня 2006 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/268053>.

22. Постанова Канівського міськрайонного суду Черкаської області у справі № 35677000 від 28 листопада 2013 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35677000>.

23. General Assembly of the United Nations. A/RES/103 (I). URL: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=a/64/Add.1.

24. The Universal Declaration of Human Rights. URL: <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights>.

25. General Assembly of the United Nations. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/1510%28XV%29>.

26. United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. URL: [http://www.eods.eu/library/UNGA_Declaration% 20 Elimination%20Racial%20discrimination_1963_en.pdf](http://www.eods.eu/library/UNGA_Declaration%20Elimination%20Racial%20discrimination_1963_en.pdf).

27. General Assembly of the United Nations. A/RES/1906 (XVIII). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/1906%28XVIII%29>.

28. General Assembly of the United Nations. A/RES/2017 (XX). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/2017%28XX%29>.

29. General Assembly of the United Nations A/RES/2019 (XX). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/2019%28XX%29>.

30. General Assembly of the United Nations A/RES/2106 (XX). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/2106%28XX%29>.

31. General Assembly of the United Nations A/RES/2142 (XXI). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/2142%28XXI%29>.

32. General Assembly of the United Nations A/RES/2544 (XXIV). URL: [https://undocs.org/ru/A/RES/2544\(XXIV\)](https://undocs.org/ru/A/RES/2544(XXIV)).

33. General Assembly of the United Nations A/RES/2919 (XXVII). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/2919%28XXVII%29>.

34. General Assembly of the United Nations A/RES/3057 (XXVIII). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/3057%28XXVIII%29>.

35. General Assembly of the United Nations A/RES/38 (XIV). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/38/14>.

36. General Assembly of the United Nations A/RES/46 (LXXXV). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/46/85>.

37. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/minorities.aspx>.

38. General Assembly of the United Nations A/RES/47 (XCI). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/48/91>.

39. General Assembly of the United Nations A/RES/49 (CXLVI). URL <https://undocs.org/ru/A/RES/49/146>.

40. General Assembly of the United Nations A/RES/49 (CXXXII). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/53/132>.

41. Report of the World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance. URL: <https://undocs.org/en/A/CONF.189/12>.

42. General Assembly of the United Nations A/RES/60 (CXLIII). URL: [\https://undocs.org/en/A/RES/60/143.

43. General Assembly of the United Nations A/RES/69 (CLX). URL <https://undocs.org/ru/A/RES/69/160>.

44. General Assembly of the United Nations A/RES/72 (CLVI). URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/156>.

45. General Assembly of the United Nations A/RES/73 (CLVII). URL: <https://undocs.org/en/A/RES/73/157>.

46. General Assembly of the United Nations. A/RES/48/126. URL: <https://undocs.org/en/A/RES/48/126>.

47. Declaration of Principles on Tolerance. URL: <http://portal.unesco.org/en/ev.php>.

48. Обращение Генерального секретаря по случаю Международного дня борьбы за ликвидацию расовой дискриминации 21 марта 2006 г. URL: http://www.un.org/russian/basic/sg/messages/2006/racial_discr06.htm.

49. Указ Президента України «Про Національну програму правової освіти населення» // Офіційний вісник України. 2001. № 43. С. 36. Ст. 1921.

50. Наказ МОН України «Про затвердження Переліку предметних спеціальностей спеціальності 014 "Середня освіта (за предметними спеціальностями)", за якими здійснюється формування і розміщення державного замовлення та поєднання спеціальностей (предметних спеціальностей) в системі підготовки педагогічних кадрів» // Офіційний вісник України. 2016. № 47. С. 552. Ст. 1718.